

DOI: 10.31648/pw.8451

ADAM OLEKSIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1796-8125>

SGH Warsaw School of Economics

ZAPATRYWANIA EKONOMICZNE VÁCLAVA HAVLA W KONTEKŚCIE BEZPIECZEŃSTWA GOSPODARCZEGO I GEOPOLITYCZNEGO EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ. CZEŚĆ I

Václav Havel's economic attitudes in the context of economic and geopolitical security in Central and Eastern Europe. Part I

ABSTRACT: The work presents the profile of Václav Havel (1936-2011), a famous Czech writer and playwright, dissident, anti-communist activist, one of the co-authors of Charter 77, the ninth and last president of Czechoslovakia (1989-1992), and the first president of the Czech Republic (1993-2003). This article aims to present the economic views, not of an economist, but of an eminent Czech statesman and a leading representative of Central and Eastern Europe popularized during his tenure as the president of Czechoslovakia.

KEYWORDS: Václav Havel, economy, transition to a free market, geopolitics, Czechoslovakia, Central and Eastern Europe

Każdy z nas ma możliwość zrozumienia, że również on – choćby nic absolutnie nie znaczył i był całkiem bezsilny – może zmienić świat.

Václav Havel

1. Wprowadzenie

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie sylwetki wybitnego czeskiego męża stanu i jednocześnie czołowego polityka Europy Środkowo-Wschodniej w świetle jego zapatrywań ekonomicznych, które towarzyszyły mu w trakcie sprawowania urzędu prezydenta Czechosłowacji. Sytuację Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie krajów leżących w jej centralnej części, najdobitniej streścił wybitny czeski pisarz Milan Kundera w eseju „The Tragedy of Central Europe”:

W rezultacie po wojnie w Europie rozwinęły się trzy zasadnicze sytuacje: Europy Zachodniej, Europy Wschodniej i, najbardziej skomplikowana, tej części Europy położonej geograficznie w centrum, kulturowo na Zachodzie i politycznie na Wschodzie (Kundera 1984).

Spośród wszystkich rewolucji, które ogarnęły Europę Środkowo-Wschodnią jesienią 1989 r., listopadowe rozruchy w Pradze wyróżniała szczególna atmosfera. Ta niezwykłość „aksamitnej rewolucji” (*sametová revoluce*) polegała na wyjątkowo pokojowym charakterze transformacji, która się dokonała. Jej celem była zmiana sytuacji polityczno-gospodarczej, w jakiej znajdowała się ówczesna Czechosłowacja. Trudno uwierzyć, że zaledwie kilka miesięcy wcześniej przed listopadem 1989 r., spacerując uliczkami Pragi, można było niemal wszędzie zauważyć napisy „Se Sovětským Svazem na věčné časy” (‘Ze Związkiem Radzieckim po wieczne czasy’). Na czele owej czechosłowackiej rewolucji stanął symbol opozycji, dysydent, pisarz i dramaturg Václav Havel. Jego życiorys, a także obywatelskie i społeczne postawy, które reprezentował, stały się w niniejszym artykule, pretekstem do spojrzenia na przemiany, które dokonały się w Europie Środkowej i Wschodniej, zwieńczone obaleniem komunizmu, odrodzeniem demokracji i przejściem od gospodarki centralnie planowanej do rynkowej. O walce z systemem komunistycznym Václav Havel pisał w uznanym eseju z 1978 r. „Siła bezsilnych” („Moc bezmocnych”), dedykowanym swojemu wieloletniemu przyjacielowi, wybitnemu filozofowi i jednemu z sygnatariuszy Karty 77, Janowi Patočce. W owym dziele prezentuje swój pogląd dotyczący tworzenia się dyktatury w krajach tzw. bloku wschodniego, pisząc, że „Europę Wschodnią omija duch, który na Zachodzie nazywa się dysydenstwem” (Havel 1978, 1). Havel stawia w „Sile bezsilnych” ważne pytania, które będą towarzyszyły mu w całej karierze zarówno politycznej, jak i artystycznej; wyraża w nim swoje credo, charakteryzując dyktaturę i specyfikę społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej. Dopytuje więc:

Kim są ci tak zwani „dysydenci”? Z czego wyrasta ich postawa i jaki jest sens? Jaki jest sens tych „niezależnych inicjatyw”, w których spotykają się „dysydenci”, i jakie są realne szanse tych inicjatyw? Czy właściwe jest używanie terminu „opozycja” w związku z ich działaniami? Jeśli tak, to czym właściwie jest taka „opozycja” – w ramach tego systemu – jak działa, jaką rolę odgrywa w społeczeństwie, na co liczy i na co może liczyć? Czy w ogóle jest w mocy i możliwościach „dysydentów” – jako ludzi znajdujących się poza wszelkimi strukturami władzy [...] wpływanie w jakiś sposób na społeczeństwo i system społeczny? Czy mogą w ogóle coś zmienić? (Havel 1978, 1).

Powyższe pytania, które stawia przed nami były opozycjonista i pisarz, nasuwają skojarzenia z twórczością Franza Kafki, praskiego, niemieckiego pisarza, którym Václav Havel inspirował się w swojej pracy artystycznej. Kafka poprzez swoją

twórczość również przekazywał, jak wszystkie systemy, w które wierzymy i w które jesteśmy uwikłani, są tak naprawdę kompletnie bezsensowne. Uważał, że życie wielu ludzi opiera się na szukaniu intrygi, by nie zanudzić się na śmierć, a cała reszta „egzystująca mimochodem poddaje się i nieudolnie próbuje podporządkować zasadom, które ciągle się zmieniają” (Kafka 2015). O stosunku do samego Kafki Havel pisał:

[...] W twórczości Kafki od zawsze znajduję wielką część mego doświadczenia świata, siebie samego i mego sposobu istnienia na tym świecie. Postaram się bardzo krótko, wręcz hasłowo wymienić łatwiejsze do skonkretyzowania aspekty tych doświadczeń. Jest to na przykład jakieś głębokie, podstawowe i dlatego zupełnie nieokreślone poczucie własnej winy – jakby już samo istnienie było swego rodzajem grzechem. Ponadto jest to mocne poczucie ogólnej niestosowności – mnie samego i wszystkiego, co mnie otacza. Dręczące poczucie nieznosnej duchoty (Havel 2011).

Havel charakteryzuje władzę i system posttotalitarny w dawnym bloku wschodnim w następujący sposób:

Sądzę, że myślenie o tych kwestiach – jak myślenie o możliwościach „bezsilnych” – nie może zacząć się inaczej niż myślenie o naturze władzy w warunkach, w których działają ci „bezsilni”. Oczywiście istotny wpływ mają różne czynniki ekonomiczne i szersze trendy w globalnym rozwoju cywilizacyjnym. Polityka międzynarodowa jest niezwykle ważnym obszarem, z którego mogą pochodzić impulsy dla bardzo daleko idących wahań i wstrząsów politycznych; polityka drugiego mocarstwa i wszystkich innych krajów; zmieniająca się struktura interesów i pozycji zagranicznych naszego bloku. Nie ma też znaczenia, które osoby trafiają na najwyższe stanowiska (choć – jak już wspomniałem – nie należy przeceniać znaczenia przywódców w systemie posttotalitarnym). Jeśli „klasyczną” dyktaturę charakteryzuje atmosfera rewolucyjnego podniecenia, bohaterstwa, poświęcenia i entuzjastycznej przemocy ze wszystkich stron, to ostatnie pozostałości takiej atmosfery zniknęły z życia w bloku sowieckim. Blok ten nie tworzy już enklawy, odizolowanej od reszty cywilizowanego świata i odpornej na procesy, przez które przechodzi; wręcz przeciwnie, jest jej integralną częścią, która dzieli i współtworzy jej globalne przeznaczenie (Havel 1978, 1).

Credo, które będzie towarzyszyło Havlowi przez całe życie, przysłyły prezydent zawarł także w książce „O lidskou identitu”, publikacji z czasów, kiedy „większość ludzi radziła sobie dobrze” (Havel 1990b). Autor przestrzega w niej wszystkich tych, którzy bawią się ideami komunizmu i żyją w zakłamaniu. Pozwala czytelnikowi dostrzec, czym jest prawda, często niesłusznie umniejszana i mylona z naiwnością. Niestety, życie w kłamstwie, co podkreśla Havel, jest dziś nadal rozumiane jako postawa bardziej racjonalna. Kłamstwo jest często nazywane także lojalnością, zabiegiem dyplomatycznym, pod którym się ukrywa. Havel zwraca uwagę, że często okłamujemy samych siebie, gdyż w ten sposób usprawiedliwiamy swoje nikczemne

postępowanie (Havel 1990b). Widać tutaj pewną analogię i fascynację u Havla książką George’a Orwella „1984”. Można zadać sobie pytanie w obliczu fascynacji, jaką wywoływało dzieło Orwella w całej Europie Wschodniej: w jaki sposób mógł napisać ją człowiek, który nie mieszkał w Europie Środkowo-Wschodniej – ba, nawet nigdy nie przekroczył granic państw byłego bloku wschodniego? (Orwell 1991, 215). Havel i Orwell, czyli dwie postacie ze świata artystycznego pochodzące z dwóch różnych bloków, dzielą przekonanie, że prawda jest najważniejsza i ostatecznie zwycięży. W dziele Orwella padają znamienne słowa:

Należenie do mniejszości, nawet jednoosobowej, nie czyni nikogo szaleńcem. Istnieje prawda i istnieje fałsz, lecz dopóki ktoś upiera się przy prawdzie, nawet wbrew całemu światu, pozostaje normalny. Normalność nie jest kwestią statystyki (Orwell 1991, 142).

2. Szczegóły życiorysu Václava Havla przed aksamitną rewolucją¹

Przyszły prezydent Czechosłowacji i Republiki Czech urodził się 5 października 1936 r. w praskiej rodzinie mieszczańskiej, uczestniczącej w życiu publicznym I Republiki Czechosłowackiej. Na początku lat 50. XX w. Havel zdobywał pierwsze literackie doświadczenie dzięki przynależności do grupy Trzydziestu Sześciu. Byli w niej także inni przyszli kluczowi twórcy literatury czeskiej drugiej połowy XX w., m.in. Jiří Kuběna, Josef Topol, Věra Linhartová, Viola Fischerová czy Jan Zábřana. Nawiązał kontakty z innymi ważnymi postaciami niekomunistycznymi ówczesnego życia kulturalnego Czechosłowacji, w tym z Jiřím Kolářem, Vladimírem Holanem czy przyszłym laureatem Nagrody Nobla w dziedzinie literatury, Jaroslavem Seifertem. W tym okresie powstały jego pierwsze zbiory poezji. W latach 1955-1957 studiował na Wydziale Ekonomii Czeskiego Uniwersytetu Technicznego w Pradze, natomiast w latach 60. pracował w teatrze Divadlo Na zábradlí. Swoją pierwszy zagraniczny literacki sukces osiągnął w październiku 1964 r., a to za sprawą niemieckiej premiery sztuki „Garden Party” w Teatrze Schillera w Berlinie Zachodnim. Na międzynarodową scenę teatralną pomógł mu wkroczyć Klaus Juncker z niemieckiego wydawnictwa Rowohlt, który stał się przyjacielem Havla, jego wieloletnim agentem literackim i teatralnym oraz ważną osobą pośredniczącą między nim a wolnym światem w trudnych czasach komunizmu. Na sztuki Havla wpływała przede wszystkim tradycja teatru absurdu, którego głównymi przedstawicielami byli Samuel Beckett, Friedrich Dürrenmatt czy Eugène Ionesco (Macura 1988). Beckett uwięzionemu Havlowi dedykował

¹ Źródłami życiorysu Václava Havla wykorzystanymi w niniejszej pracy były: Havel 1990b; Kriseová 1991; Žantovský 2015; Knihovna Václava Havla – <https://www.vaclavhavel.cz/>.

w 1982 swoją sztukę „Katastrofa” (Macura 1988). Havel czerpał wiele inspiracji także od Kafki, co odzwierciedlają jego sztuki (Havel 2007).

W czasie Praskiej Wiosny w 1968 r. Havel stał się jedną z najbardziej znanych postaci liberalnego i niekomunistycznego skrzydła ruchu reformatorskiego. Należał do grona tych opozycjonistów, którzy nie wierzyli, że komunizm można zreformować. W sierpniu 1968 r., w czasie okupacji Czechosłowacji przez wojska Układu Warszawskiego, intensywnie angażował się w ruch oporu obywatelskiego i pisał serie wypowiedzi do audycji Radia Czechosłowackiego o potrzebie i możliwych formach oporu przeciwko okupacji. Do tamtych wydarzeń nawiązuje dramat Havla pt. „Rewaloryzacja” („Asanace”), opisujący przebudowę średniowiecznego miasta – zaplanowane wyburzenie starych domów niespełniających warunków higienicznych, aby zrobić miejsce dla nowoczesnych budynków, pozwalających na większą liczbę mieszkańców i lepsze warunki sanitarne (Havel 1990a). Jednak architekci nie mają wolnej ręki i muszą zrobić to, co każą im sekretarz i inspektorzy. Nawet przedstawiciele protestujących lokatorów nie mogą nic zrobić, a za protesty są karani więzieniem i głodem. Słowa pierwszego inspektora wydają się wyzwajające – nie dla „całkowitej przebudowy”, ale jedynie dla odpowiednich modyfikacji miasta. Architekci załamują się, a jeden z nich, młody Albert, protestuje:

Kiedy pamiętam, jak wszyscy wczoraj przysięgaliście, że nigdy nie poddacie się i nie zdradzicie samych siebie, że posłuszeństwo nigdy więcej nie pokona prawdy, a głupota nie weźmie góry nad wolnością – i tak dalej i tak dalej! Jedno machnięcie różdżką – i wszystko zapomnieliście i stoicie tutaj jak oparzeni – macie pustkę w głowie, i pełne spodnie – i jedyne, co możecie zrobić, to spekulować, skąd tak naprawdę to wiem? Czy to jest normalne? Czy tak jest wszędzie? Czy człowiek rzeczywiście z tym wszystkim jest sam? Albo ja jestem wariatem – albo wy? (Havel 1990a).

Za karę Sekretarz zamyka ich w więzieniu, tam gdzie zamknął zwolnionych wcześniej przedstawicieli mieszkańców miasta, i głodzi. Dopiero gdy wydaje się, że architekci znów będą pracować tak, jak powinni, zostają uwolnieni. Skojarzenie z sytuacją Czechosłowacji z 1968 r. samo nasuwa się po przeczytaniu dramatu. Nastąpiło uwolnienie symbolizowane przez Praską Wiosną (pierwszy inspektor) i późniejsza tzw. normalizacja (drugi inspektor). Sztuka oddaje reakcje ludzi żyjących w obu okresach.

W latach 1970-1989 prace Havla były zakazane w Czechosłowacji, więc żył on z tantiem z książek i wykonań swoich sztuk teatralnych na całym świecie (łącznie ponad 300 premier). Jego dramaty oraz eseje tłumaczono i publikowano w prestiżowej prasie zagranicznej. Havel został pisarzem cieszącym się międzynarodowym uznaniem, Hrádeček zaś był jednym z ośrodków niezależnej czeskiej kultury i walki o prawa obywatelskie. Jak pisze polski poeta, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury, Czesław Miłosz w eseju „Rodzinna Europa”:

Nigdzie poza Europą Wschodnią artysta, literat czy naukowiec nie korzysta z praw tak wyjątkowych i nie jest to wynik przekształceń wprowadzonych przez partie komunistyczne, które oceniły jego pożytek, jaki mogą z tego dla siebie wyciągnąć. Wyjątkowym prawom nie musi zawsze towarzyszyć wyższy dochód, bo zastępuje go nieraz uznanie, nie musi też towarzyszyć wolność, bo państwo, nawet łamiąc i podporządkowując sobie artystę czy naukowca, składa tym samym hołd jego roli, uznaje jego wagę (Miłosz 1990, 38).

8 kwietnia 1975 r. Václav Havel napisał list otwarty do Gustava Husáka – lidera ówczesnej Komunistycznej Partii Czechosłowacji, krytykując tzw. normalizację, która w rzeczywistości oznaczała demoralizację i utratę tożsamości człowieka. 6 stycznia 1977 r. została opublikowana „Karta 77”, manifest ruchu praw człowieka w Czechosłowacji. Karta skupiała kilkuset działaczy z różnych nurtów światopoglądowych – demokratycznego, chrześcijańskiego, reformatorskiego, komunistycznego i podziemia. Havel jednocześnie był współautorem tekstu i jednym z trzech pierwszych mówców Karty. Aresztowano go i więziono od stycznia do maja 1977 r. W październiku 1977 r. został skazany za „szkodzenie interesom republiki za granicą”. 27 kwietnia 1978 wraz z innymi sygnatariuszami Karty 77 powołał Komitet Obrony niesłusznie oskarżonych (VONS), mający za zadanie monitorowanie i publikowanie spraw osób prześladowanych. Swoją rolę w Karcie 77 podsumowuje w książce „O lidskou identitu”:

Z trzech pierwotnych mówców Karty 77 byłem najmłodszy i dlatego rozwinąłem najbardziej praktyczne działania organizacyjne na początku działania Karty. Byłem więc trochę tym wszystkim zdenerwowany. Chodziło o to, że gdyby kogoś z nas uwięzili, to prawdopodobnie byłbym to ja. Myślę, że chodziło o zastraszenie innych. I może była odrobina nadziei, że Karta nie zadziała beze mnie. Jednak myślenie to okazało się kompletnie nieprawdziwe, nikt się nie bał, wręcz przeciwnie, i oczywiście Karta działała beze mnie (Havel 1990b, 250).

W 1977 r. Havel opublikował wspomniany już wcześniej esej „Siła bezsilnych” – analizę funkcjonowania reżimu komunistycznego wraz z programem pokojowego oporu. W maju 1979 został aresztowany wraz z innymi członkami VONS i spędził kolejne pięć miesięcy w areszcie. Stamtąd zaczął pisać listy do swojej żony, które stały się podstawą książki „Listy do Olgi” („Dopisy Olze”) (Havel 1983). W tym okresie ważnym wydarzeniem stało się uczestnictwo Havla w pierwszym spotkaniu przedstawicieli Polskiego Komitetu Obrony Robotników (KOR) i Karty 77 na granicy czechosłowacko-polskiej. Polska opozycja wspierała w tamtym czasie dysydentów w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Przykładem było posłanie I Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej. W książce „Solidarita” na samym wstępie przywoływany jest tekst dokumentu, w którym czytamy, że „[d]elegaci zebrani w Gdańsku na I Zjeździe

Delegatów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego «Solidarność» przesyłają robotnikom Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Rumunii, Węgier i wszystkich narodów Związku Radzieckiego – pozdrowienia i wyrazy poparcia” (Solidarita 1987, 3). Kilka lat później, w 1990 r., w Polskim Instytucie w Pradze odbył się niezwykle spektakl sztuki „Emigranci” Sławomira Mrożka (Mrożek 2021). Trudno było oprzeć się wrażeniu, że postać AA z owego dramatu była tutaj nawiązaniem do Václava Havla, natomiast XX to alter ego Lecha Wałęsy.

W latach 1978-1979 Havel przebywał przez sześć miesięcy w areszcie domowym. W 1989 r. podczas tygodniowych protestów na Placu Waclawa w rocznicę samospalenia Jana Palacha (tzw. Tydzień Palacha) został zatrzymany i skazany na dziewięć miesięcy aresztu. Powstała petycja o jego wsparcie, do której przyłączyło się wielu artystów i ludzi kultury. Trwała również kampania na rzecz przyznania Havelowi Pokojowej Nagrody Nobla. W maju Havla zwolniono warunkowo – zaraz potem został współinicjatorem petycji o demokratyzację społeczeństwa czechosłowackiego, pod którą podpisały się dziesiątki tysięcy osób. W październiku 1989 r. został ponownie aresztowany – tym razem jednak tylko na kilka dni. 17 listopada 1989 demonstracje studenckie zapoczątkowały wydarzenia, które zakończyły rządy trwającego cztery dekady reżimu komunistycznego. 19 listopada Havel powołał do życia Forum Obywatelskie (Občanské Fórum), które skupiało cztery główne siły antykomunistyczne. 21 listopada przemówił z balkonu wydawnictwa Melantrich do demonstrantów zgromadzonych na Placu Waclawa, a ludzie dzwonili kluczami na znak upadku komunizmu. Po tygodniowych demonstracjach komunistyczne władze ugięły się pod presją i pozwoliły na wystąpienie Havla w czeskiej telewizji. Havel stał się czołową postacią oraz centralnym symbolem pokojowego obalenia reżimu komunistycznego w Czechosłowacji i Europie Środkowo-Wschodniej i przejścia od totalitaryzmu do demokracji, które stanie się znane na całym świecie jako „aksamitna rewolucja” – nazwana tak, gdyż obyła się bez żadnych ofiar.

Obalenie systemu totalitarnego zakończyło długą erę naszej pozycji satelitarnej. To było zaskakujące, jak szybko i bezboleśnie to się stało. Twarzą w twarz dramatyczne wydarzenia w Europie Środkowo-Wschodniej i szybki rozwój sowieckiego kierownictwa, które najwyraźniej rozumiało, że nie ma sensu w żaden sposób starać się zachować istniejącego system hegemonii sowieckiej w tej części Europy. Nie wiem, jakie pomysły miał Gorbaczow, zanim zaczął swoją pierestrojkę, ale pod koniec 1989 roku było to dla niego jasne, że nie można hamować rozwoju emancypacyjnego państw Europy Środkowo-Wschodniej w byłych satelitach Związku Radzieckiego. Z pewnością Związek Radziecki będzie miał interesy gospodarcze i geopolityczne – cokolwiek się stanie – z naszej strony. [...] Wielu sowieckich urzędników nie pozbyło się jeszcze ideologicznych uprzedzeń i dwubiegunowej wizji świata jako świata podzielonego; wielu nadal czuje, że na przykład NATO to potencjalny przeciwnik i bardzo trudno byłoby pogodzić się z ideą, że może zostać rozszerzony o dawne satelity Związku

Radzieckiego. Jednak ani podczas naszej rewolucji, ani zaraz po tym, nie dostrzegłem żadnych bezpośrednich ani widocznych prób ingerencji w nasze zasady lub nie uznawania prawowitości nowej władzy demokratycznej (Havel 1991b).

3. Krótki życiorys Václava Havla w okresie sprawowania urzędu Prezydenta Czechosłowacji (1989-1992)

29 grudnia 1989 r. Havel został wybrany na prezydenta Czechosłowacji, zaś 1 stycznia 1990 wygłosił swoje pierwsze noworoczne przemówienie. 21 lutego 1990 r. wystąpił przed obiema izbami Kongresu Stanów Zjednoczonych. Szczególne związki z Zachodem widoczne są także przez pryzmat gości, jacy składali wizyty w Czechosłowacji: już w 1990 r. przyjechali tu papież Jan Paweł II, prezydent USA George Bush i premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher. Zwłaszcza wizyta Ojca Świętego była niezapomniana – to wtedy padły historyczne słowa Havla podczas przywitania papieża na lotnisku Praha-Ruzyně:

Nie wiem, czy wiem, czym jest cud. Mimo to śmiem twierdzić, że w tej chwili jestem uczestnikiem cudu. Posłaniec miłości przybywa do kraju wyniszczzonego ideologią nienawiści. Mam zaszczyt być świadkiem momentu, w którym ziemię całuje apostoł duchowości (Havel 1990d).

W pierwszych latach prezydentury Havla nastąpiły inne znaczące wydarzenia, przede wszystkim wydobranie się ze strefy wpływów ZSRR, symbolizowane wycofaniem się radzieckich wojsk i zanikiem politycznych struktur bloku wschodniego (Kaiser 2018). W kolejnych latach Havel wygłosił setki innych przemówień podczas wizyt państwowych, ceremonii wręczenia nagród i doktoratów honoris causa oraz innych wizyt w kraju i zagranicą. Warto podkreślić, że w przeciwieństwie do innych prezydentów sam pisał swoje przemówienia. Wszystkie wysiłki i wpływy ukierunkował na przywrócenie demokracji i swobód obywatelskich oraz powrót kraju do wspólnoty państw demokratycznych (Havel 1990c). W tym czasie Havel odgrywał także kluczową rolę w przywróceniu ściślejszej współpracy państw Europy Środkowej i Wschodniej z zachodnimi strukturami oraz podjął działania na rzecz rozwiązania Układu Warszawskiego. 9 kwietnia 1990 r. w Bratysławie odbyło się niezwykle ważne spotkanie przedstawicieli Czechosłowacji, Węgier i Polski, które stało się załączkiem ścisłej współpracy państw Europy Środkowej, nazwanej później Grupą Wyszehradzką.

5 lipca 1990 doprowadził do wolnych wyborów w swoim kraju, po czym został ponownie wybrany na prezydenta państwa, które odtąd przemianowano na Czesko-Słowacką Republikę Federalną. 21 marca 1991 został pierwszym prezydentem kraju zza dawnej żelaznej kurtyny, który przemawiał do Sojuszu

Północnoatlantyckiego w Brukseli. 1 lipca 1991 r. ogłosił w Pradze zniesienie Układu Warszawskiego, wojskowego bloku hegemonii sowieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej. W latach 1990-1992 nasilały się słowackie dążenia niepodległościowe – Havel złożył projekty ustaw i zainicjował wiele spotkań reprezentacji politycznych obu republik, ale żadne z nich nie doprowadziło do porozumienia w sprawie przyszłego kształtu państwa federalnego. 20 lipca 1992 r. odbyły się wybory parlamentarne, w których do władzy doszły siły polityczne dążące do podziału Czechosłowacji. Po ogłoszeniu 17 lipca Deklaracji Słowackiej Rady Narodowej w sprawie suwerenności Republiki Słowackiej Havel złożył rezygnację z funkcji prezydenta. 31 grudnia 1992 r., po dwóch i pół roku negocjacji w sprawie nowej organizacji państwa i po niespełna siedemdziesięciu czterech latach istnienia, Czechosłowacja zniknęła – o północy nowego roku powstały dwa nowe państwa: Republika Czeska i Republika Słowacka.

4. Václav Havel jako prezydent Czechosłowacji i jego poglądy ekonomiczne w kontekście transformacji gospodarczej

W okresie sprawowania urzędu prezydenta Czechosłowacji (lata 1989-1992) Havel wypowiadał się na tematy związane z końcem nieefektywnej gospodarki minionego systemu komunistycznego oraz transformacji w wymiarze ekonomicznym, której zasadniczymi kierunkami były prywatyzacja, ustabilizowanie cen oraz wzrost konkurencyjności gospodarki. W swoim przemówieniu na Światowym Forum Ekonomicznym stwierdza, że upadek systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej zaskoczył Europę Zachodnią, wprowadził zachodnią politykę „w stan szoku” (Havel 1992a). Zauważa też, że trudno Zachodowi odpowiadać na nową rzeczywistość, przystosować się do niej, wyrwać ze wszystkich dotychczasowych przyzwyczajzeń. Europa Zachodnia czuje, że nagle wszystko się zmieniło, ale nie do końca wie, co z tym zrobić. Tu i ówdzie przebijają nawet tony nostalgicznej tęsknoty za czasem, kiedy świat był bardziej zrozumiały. Havel zadaje tu liczne pytania, jakże istotne w kontekście zmian gospodarczych i geopolitycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Jak poradzić sobie z lawiną nowo powstałych państw? Jak odpowiedzieć na koniec gospodarki scentralizowanej i groźbę kryzysów gospodarczych czy społecznych, które będą mu towarzyszyć? Bo co do tego, że takie kryzysy się pojawią, Havel nie ma wątpliwości. Jak reagować na różne konflikty regionalne lub ich zagrożenie? Jak rozwiązać problem narodowych egoizmów i wzajemnej niechęci? Jak poradzić sobie z nieprzewidywalnymi zmianami geopolitycznymi, które do tego doprowadzą? Stawiając te pytania, Havel stwierdza jednocześnie, że Zachód jest nie tylko „zawstydzony, ale zaczyna się nawet bać na skutek wschodnich wstrząsów” (Havel 1992a). W efekcie zmian, które zaszły w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, na Zachodzie ożywają

różnorodne, do niedawna uśpione ambicje i interesy gospodarczo-geopolityczne. Havel kończy wypowiedź stwierdzeniem, że „koniec komunizmu po prostu nas wszystkich zaskoczył” (Havel 1992a).

W jednym ze swoich przemówień na seminarium dla europejskich menedżerów banków, organizowanym przez Siemens-Nixdorf Group, Havel ze szczerością przyznaje, że nie jest ekspertem w obszarze ekonomii czy finansów (Havel 1992b). Dlatego nie należy oczekiwać, że będzie pełnił rolę doradcy ekonomicznego w jednoczącej się Europie. Jednak, co może być interesujące dla zagranicznych inwestorów, to jego ocena ówczesnych zmian gospodarczych w Czechosłowacji i opinie odnośnie do tego, co może wydarzyć się w tej dziedzinie w przyszłości (Havel 1992b). Havel konstatuje:

Jak wiecie, pięćdziesiąt lat temu Czechosłowacja była jednym z najbardziej rozwiniętych przemysłowo krajów świata, marki takie jak Tatra, Škoda, Jawa, ČKD czy Bata były synonimem doskonałej jakości, progresywnego wzornictwa i konkurencyjnych cen. Jednak przez wiele dziesięcioleci nasz potencjał gospodarczy był niszczone przez stosowanie nienaturalnego, a przez to dysfunkcjonalnego modelu gospodarczego, który celował w ogromne marnotrawstwo ograniczonych zasobów. [...] W listopadzie '89 roku podjęto decyzję nie tylko o tym, czy żyć w demokratycznym i cywilizowanym państwie, ale także czy żyć w kraju o gospodarce rynkowej, czy w jakimś modelu hybrydowym, którego funkcjonalność można kwestionować. Decyzja była jasna i jednoznaczna: obywatele naszego kraju dobrowolnie wybrali życie w cywilizowanym i demokratycznym państwie opartym na funkcjonujących mechanizmach rynkowych, które sprawdziły się na przestrzeni wieków. Zrozumiałe jest, że za tę makroekonomiczną stabilność trzeba było zapłacić niemałą cenę. Ze względu na załamanie rynku wschodnioeuropejskiego i nadzwyczajne trudności gospodarcze tradycyjnych czechosłowackich partnerów handlowych, wielu naszych producentów doświadcza poważnych problemów ze sprzedażą, produkcja przemysłowa, konsumpcja gospodarstw domowych i aktywność inwestycyjna gwałtownie spadły, częściowo z powodu restrykcyjnej polityki (Havel 1992b).

Warto podkreślić, iż z przekazu wielu osób, które współpracowały z byłym prezydentem Czechosłowacji, od początku wykazywał on pewnego rodzaju nieufność do gospodarki wolnorynkowej.

Trzeba było go przekonać, że gospodarka rynkowa jest dobra, gdy jest bardziej konkurencyjna. Że lepiej wykorzystać rynek niż próbować go tłumić. I odwrotnie, problem gospodarki rynkowej polega na tym, że nie radzi sobie z pewnymi sprawami, w związku z czym należy inteligentnie interweniować; to jest prawdziwa sztuka rządzenia. [...] Od początku krytykował również korupcję [...] (Břešťan 2011).

Chociaż Havel z pewnością nie uważał gospodarki rynkowej za idealną, doszedł do wniosku, że nie ma lepszej alternatywy (Havel 1991b). Jednocześnie uważał,

że przyczyną upadku komunizmu była „kompromitacja” gospodarki centralnie planowanej, która służyła jedynie władzy, a nie obywatelom (Havel 1991b). Poza tym twierdził, że siły rynkowe w naturalny sposób prowadzą do najefektywniejszej struktury gospodarki; uważał, że niezbędne dla czechosłowackiej gospodarki jest przejście od przemysłu ciężkiego do nowoczesnej struktury zdominowanej przez sektor usług (Havel 2006). Osoby z otoczenia Havla zauważają, że co prawda nie miał wykształcenia ekonomicznego, ale miał niezwykłą intuicję – instynktownie czuł, że coś jest nie tak w relacji między gospodarką a prawem. Jak stwierdza prof. Jan Švejnar, z Uniwersytetu w Michigan, „kiedy czytało się ówczesnych ekonomistów, podkreślali oni prymat rynku i bardzo nie doceniali nacisku na ramy prawne, które determinowały zachowania gospodarcze” (Břešťan 2011).

Zresztą sam Havel mówił o sobie: „nie jestem ekonomistą ani przedsiębiorcą” (Havel 1994). Nawiązując do okresu zapoczątkowanych reform w Czechosłowacji, reasumuje on historię czechosłowackiej reformy gospodarczej, stwierdzając:

Rozpoczął się okres dyskusji, bardzo dramatycznych dyskusji, które trwały około trzech czwartych roku. I brałem w nich udział, i słuchałem ich z dużym zainteresowaniem. I w zasadzie w tych dyskusjach wyłaniały się dwa takie bieguny. Niektórzy mówili, że reformę trzeba przeprowadzić bardzo szybko, radykalnie. Tak prezentowali to liberalni ekonomiści. Inni nalegali na pewną ostrożność, zwracali uwagę na ewentualne społeczne aspekty reformy, zalecali równoległą restrukturyzację przemysłu i prywatyzację, nie prywatyzując nagle wszystkiego. [...] No cóż, wszystkie te – i pewnie wiecie o tym lepiej niż ja – wszystkie te wskaźniki makroekonomiczne są na razie bardzo dobre. Zliberalizowano ceny, wprowadzono wymienialność waluty wewnętrznej, zmienił się system podatkowy, wydarzyło się wiele różnych rzeczy. I jak dotąd wydaje się, że idzie wszystko w dobrym kierunku. Mamy zrównoważony budżet, stosunkowo niskie bezrobocie, w naszym kraju nie ma większych problemów społecznych. Po prostu wszystkie te podstawowe parametry są dobre (Havel 1994).

Havel podczas swojego wystąpienia na kongresie Europejskiego Stowarzyszenia Ekonomicznego wspominał, że zaraz po upadku komunizmu przyjęto scenariusz reformy gospodarczej, z którego wynikały wszystkie podstawowe prawa ekonomiczne i cała transformacja; rozpoczęto bezprecedensowe przekształcenie całej gospodarki państwowej w normalną gospodarkę rynkową. Scenariusz ten był wynikiem ogólnego konsensusu ekonomistów różnych orientacji i szkół. „Jako ekonomiści, jako naukowcy, z pewnością możecie sobie wyobrazić”, zwrócił się prezydent do zebranych, „jak trudno jest osiągnąć konsensus pomiędzy tak wybitnymi osobistościami o różnych poglądach” (Havel 1994). Havel dodał, że wierzy, iż do tego sukcesu, który został nazwany rewolucją aksamitną, przyczyniły się atmosfera pewnego szczególnego porozumienia oraz wola zgody. Jak podkreślił, „ta osobliwa atmosfera, takie zjednoczenie, prawdopodobnie przyczyniły się do porozumienia” (Havel 1994).

Havel w przeszłości niejednokrotnie krytykował nieograniczony wzrost gospodarczy dla samego wzrostu. Uznał, że konieczne jest rozróżnienie między wzrostem ilościowym a jakościowym. Jego krytyka tego pierwszego była słuszna, choć sam przyznawał, że pewien wzrost ilościowy jest nie tylko akceptowalny, lecz także pożądany. Wierzył jednak, że „podstawowych wartości ludzkich nie należy poświęcać w pogoni za dobrobytem” (Břeštan 2011).

Havel podkreślał wielokrotnie, że „gospodarka rynkowa jest dla niego tak oczywista jak powietrze; wszak to wypróbowany i sprawdzony sposób działalności gospodarczej, który najlepiej odpowiada ludzkiej naturze” (Havel 1991b). Jednocześnie zwracał uwagę na śmieszność, ale też niebezpieczeństwo sytuacji, w której dla wielu ludzi (paradoksalnie często tych, którzy przez lata nie wypowiedzieli ani jednego krytycznego słowa przeciwko gospodarce centralnie planowanej) „gospodarka rynkowa nagle staje się swoistego rodzaju kultem, zestawem nieprzejednanej bronionych dogmatów, przewyższających to, czemu ta ekonomia ma służyć, czyli samemu życiu i człowiekowi” (Havel 1991b).

Havel na spotkaniu Grupy Wyszehradzkiej docenił postęp, jaki Polska, Czechosłowacja i Węgry poczyniły w procesach demokratyzacji i przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, stwierdzając:

Nasze kraje poczyniły największe postępy w kierunku demokracji i gospodarki rynkowej, ze wszystkich krajów byłego bloku wschodniego, mamy najbliższe relacje z ustabilizowaną częścią Europy, jesteśmy uważani za obiecujących partnerów wszystkich istniejących instytucji europejskich i stawiani za wzór dla innych krajów byłego bloku wschodniego, podążających tą samą ścieżką tych samych reform politycznych i gospodarczych. Ta pewna wyłączość w stosunku do Europy Zachodniej daje nam wielką nadzieję, że w dającej się przewidzieć przyszłości nasze kraje będą mogły dołączyć do rozwiniętych krajów europejskich nie tylko symbolicznie, ale i faktycznie. Polska, Czechosłowacja i Węgry stały się członkami Rady Europy, negocjowały umowy stowarzyszeniowe ze Wspólnotami Europejskimi [...] i stają się na forach międzynarodowych partnerami, których nie można pominąć (Havel 1992c).

Jednocześnie dodał, że „krajom Grupy Wyszehradzkiej zależy na konsolidacji naszych wschodnich sąsiadów. Jeżeli strefa stabilności może zostać rozszerzona dalej na wschód, wzmocni to również stabilność ekonomiczną i polityczną krajów regionu” (Havel 1992c).

Podsumowując sytuację ekonomiczną w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech, Havel twierdził:

Transformacja naszego systemu politycznego i gospodarczego oznacza – zwłaszcza na polu ekonomicznym – gigantyczne zadanie polegające na odejściu od gospodarki zarządzanej centralnie w kierunku gospodarki rynkowej. Prywatyzacja w zasadzie się zaczęła, ceny zostały zliberalizowane, posiadamy wymiennalność naszych walut.

Zliberalizowaliśmy handel zagraniczny [...] inflacja jest pod kontrolą dzięki restrykcyjnej polityce fiskalnej. Otrzymujemy pomoc od grupy 24 najbardziej rozwiniętych krajów, pożyczki od Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Nie mniej ważna jest również pomoc Wspólnot Europejskich. Myślę, że należy podziękować za to i jednocześnie wyrazić nadzieję, że Zachód nadal będzie wspierać Polskę, Czechosłowację i Węgry – mając przy tym nadzieję, że kraje te szybko przejdą do systemu gospodarki rynkowej, dokonają prywatyzacji, będą funkcjonować w zdrowym środowisku gospodarczym, staną się zamożnymi krajami. To właśnie te mniejsze kraje mogą być inspiracją dla wielkiego kolosa, naszego wielkiego bliźniego, dla Związku Radzieckiego, który stoi przed tym samym, ale nieproporcjonalnie trudniejszym i bardziej skomplikowanym zadaniem. Możemy mu służyć jako wzór do naśladowania (Havel 1991a).

Uwagi końcowe

Były prezydent Czechosłowacji w wywiadzie udzielonym amerykańskiej telewizji CBS zwraca uwagę, że w pewnym momencie przed krajami dawnego bloku wschodniego otwierała się ogromna przestrzeń polityczna: „nagle staliśmy się gdzieś popularni, jednakże nie przełożyło się to na przedsiębiorstwa i naszą przedsiębiorczość. W tamtych czasie przedsiębiorcy często nie korzystali z możliwości, jakie otwierały się przed nimi” (Havel 1997). Były to więc, jak można wywnioskować z wywiadu, niewykorzystane szanse, choć jednocześnie Havel nie stawia nikomu zarzutów – raczej stara się zrozumieć i poniekąd usprawiedliwić tamte czasy.

Na koniec warto zacytować głęboko humanistyczne przesłanie prezydenta Havla na przyszłość do wszystkich demagogów i ideologów gospodarczych, których obserwujemy bez liku w krajach Europy Środkowo-Wschodniej – próbujących zbić kapitał polityczny na głoszeniu swoich skrajnych i niebezpiecznych poglądów:

Prawicowy dogmatyzm, z jego tkwiącą nietolerancją i fanatyczną wiarą, [...] niepokoi mnie tak samo jak lewicowe uprzedzenia, złudzenia i utopie. [...] Jednak kult „systemowej czystości” gospodarki rynkowej może być równie niebezpieczny jak ideologia marksistowska, ponieważ opiera się na tym samym nastawieniu mentalnym: pewności, że teoria jest zasadniczo mądrzejsza od życia i że wszystko, co jest sprzeczne z naukami teoretycznymi lub wykracza poza nie, jest w zasadzie naganne. Jakby ogólna lekcja była ważniejsza niż to, co dyktują – w konfrontacji z takim czy innym skomplikowanym zjawiskiem życiowym – wiedza ludzka, bezstronny i wolny od doktryn osąd, poczucie spokoju i wreszcie: zrozumienie konkretnej osoby i wyrastające z niego uczucia moralne i społeczne (Havel 1991b).

Bibliografia

- BŘEŠŤAN, R. (2011), Švejnár: Václav Havel měl intuici moderního ekonomy. URL: <https://ekonom.cz/c1-54264170-vaclav-havel-mel-intuici-moderniho-ekonomy> (dostup 27.10.2021).
- HAVEL, V. (1978), *Moc bezmocnych*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/660?q=Moc%20bezmocny%C3%BDch> (dostup 14.10.2021).
- HAVEL, V. (1983), *Dopisy Olze 1979-1982*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157366> (dostup 4.11.2021).
- HAVEL, V. (1990a), *Asanace*. Praha.
- HAVEL, V. (1990b), *O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, prohlášení a rozhovory z let 1969-1979*. Praha.
- HAVEL, V. (1990c), *Projev prezidenta ČSFR Václava Havla ve Federálním shromáždění*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157129> (dostup 16.10.2021).
- HAVEL, V. (1990d), *Projev prezidenta ČSFR Václava Havla při přivítání papeže Jana Pavla II. v Praze*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157124> (dostup 16.10.2021).
- HAVEL, V. (1991a), *Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na konferenci Institutu pro bezpečnostní studie Východ-Západ*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157816> (dostup 6.11.2021).
- HAVEL, V. (1991b), *Letní přemítání*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/1223?q=Letn%C3%AD%20p%C5%99em%C3%ADt%C3%A1n%C3%AD> (dostup 18.10.2021).
- HAVEL, V. (1992a), *Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na Světovém ekonomickém fóru*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157172> (dostup 4.11.2021).
- HAVEL, V. (1992b), *Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na semináři evropských manažerů v bankovníctví pořádaný koncernem Siemens-Nixdorf*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158133> (dostup 4.11.2021).
- HAVEL, V. (1992c), *Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na summitu Visegrádské trojky*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158132> (dostup 6.11.2021).
- HAVEL, V. (1994), *Vystoupení prezidenta republiky Václava Havla na Světovém ekonomickém fóru*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158180> (dostup 21.10.2021).
- HAVEL, V. (1997), *Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro americkou televizi CBS*. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/159920> (dostup 6.11.2021).
- HAVEL, V. (2006), *Prosím, stručně. Rozhovor s Karlem Hviždálou, poznámky, dokumenty*. Praha.
- HAVEL, V. (2007), *Odcházení*. Praha.
- HAVEL, V. (2011), *Siła Bezsilnych i inne eseje*. Warszawa.
- KAFKA, F. (2015), *The Castle*. London.
- KAISER, D. (2018), *Wolność według Havla*. URL: <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/daniel-kaiser-wolnosc-wedlug-havla/> (dostup 6.11.2021).
- Knihovna Václava Havla – <https://www.vaclavhavel.cz/>.
- KRIŠTOVÁ, E. (1991), *Václav Havel – životopis*. Praha.
- KUNDERA, M. (1984), *The tragedy of Central Europe*. In: *The New York Review of Books*. 31 (7). URL: http://www.kx.hu/kepek/ises/anyagok/Kundera_tragedy_of_Central_Europe.pdf (dostup 11.10.2021).
- MACURA, V. (1988), *Slovník světových literárních děl*. Praha.
- MIŁOŠZ, C. (1990), *Rodzinná Europa*. Warszawa.
- MROŽEK, S. (2021), *Emigranci*. Warszawa.
- ORWELL, G. (1991), 1984, *Naše vojsko*. Praha.
- Solidarita (1987), *Solidarita. Polské nezávislé odbory od svého vzniku až po vyhlášení výjimečného stavu*. New York.
- ŽANTOVSKÝ, M. (2015), *Havel: a life*. London.